OBRAZ JARATÍWDA KÓRKEM POETIKANÍŃ ÁHMIYETI

Qádirniyazova Nargiza Keńesbay qızı
Berdaq atındaǵı QMU magistrantı
elek.poch nargizaqadirniyazova@icloud.com

Annotaciya: Maqalada obraz jaratıwda dramaturgiyada kórkem poetikanıń áhmiyetin, olardıń xızmetin mısallar menen analizledik.

Gilt sózler: Dramaturgiya, obraz, xarakter, jest, monolog, saxna, qaharman, obraz jasaw sheberligi, ilimpazlar, komediya, dialog, dramaturgler, pyesa.

Dramaturgiyada qaharman obrazın jaratıw procesi tek ǵana syujet hám konfliktke emes, kórkem poetika menen de baylanıslı bolıwı múmkin. Sebebi kórkem poetika bul – qaharman xarakterin, onıń ruwxıy jaǵdayı hám ishki motivatsiyasın saxna hám tekst arqalı jetkerip beriw imkaniyatın beriwshi kórkem qural sisteması. Dramalıq shıǵarma tek sırtqı háreketler arqalı emes, sózdiń ádebiyligi, dialog, monolog, remarka, replika, jest hám mimikalar arqalı qaharmannıń ishki dúnyasın ashıp beriwi menen bay hám nátiyjeli esaplanadı.

Dúnya xalıqları ádebiyatınıw iliminde dialog boyınsha L.Timofeev, V.E.Xalizev, ózbek ilimpazlarınan B.Imamov, H.Abdusamatov, qazaq ilimpazlarınan R.Nurǵalievtıń, qaraqalpaq ádebiyatında Q.Ayımbetovtıń, T.Allanazarov, Z.Bekbergenova, M.Palımbetova1 miynetlerinde kóriwimizge boladı.

Dialog hám monologtıń dramalıq tábiyatı erte dáwir ádebiyatındaǵı teoriyaǵa barıp taqaladı. Bul másele birinshi márte sistemalı ráwishte Aristoteldiń “Poetika” miynetinde teoriyalıq tárepten tiykarlap berilgen. Aristotel dramanı syujet hám xarakter jaratıwdıń tiykarǵı quralı sıpatında atap ótedi. Keyingi dáwirlerde ózbek

1 Тимофеев Л. Основы теории литературы. –М., 1971. Хализев В.Е. Теория литературы. –М., 1992. Имамов Б. Драматик маҳорат сирлари. –Т., 1991. Нурғалиев Р. Қазақ драматургиясының поэтикасы. –Алматы, 1979. Айымбетов Қ. Қарақалпақ совет драматургиясы тарийхының очерклери. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1963. Алланазаров Т. Театр хәм драматургия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982. _____ Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). Нөкис, _____ Палымбетова М. Ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ драматургиясы (идея-тематика, ***жанрлар, образлар). -Ташкент, 2026.***

ádebiyatında H.Abdusamatovtıń “Drama teoriyası” miynetinde de dialog hám monolog dramalıq shıǵarmanıń mazmunı hám de kompozicion dúzilisinde áhmiyetli ról oynawı aytıp ótilgen. Drama teoriyası miynetinde “monolog hám dialoglardıń mazmunlı hám mánili shıǵıwı háreket hám sózdiń uyǵınlıǵı sebepli júzege keledi2” – dep túsinik beriledi. Usı pikir dramaturgiyada sóylew hám saxna háreketiniń ajıralmas baylanıslı ekenligin kórsetedi. Dramalıq dialog ápiwayı sáwbetlesiw emes, dramalıq háreketti rawajlandırıwshı ádebiy qural esaplandı. Dialog arqalı qaharmanlardıń ishki keshirmeleri, qarama-qarsı pikirleri hám de dramalıq konflikt belgili boladı.

Dialogtıń dialektlik dúzilisi de ayrıqsha atap ótilgen. Dialektikalıq dúzilis degende, qaharmanlar sóylewinde pikirlerdiń qarama-qarsılıǵı, soraw-juwap forması hám de tartısıw procesinde jańa mazmunnıń júzege keliwi túsiniledi. Bul process dramalıq konflikttiń tábiyiy ráwishte rawajlanıwın támiyinleydi. Sonday-aq, avtor dialogtıń ishki dinamikası haqqında da pikir bildiredi. Ishki dinamika degende dialog dawamında sóylew ırǵaǵınıń, pikir jónelisiniń hám psixologiyalıq jaǵdaydıń ózgerip barıwı názerde tutılǵan. Bunday ózgerisler qaharman xarakterin tereńirek ashıwǵa xızmet qıladı.

Dramaturgiyada dialogtıń jáne bir áhmiyetli tárepi – onıń xarakter menen baylanıslılıǵında. Hárbir personajdıń sóylewi onıń individual qásiyetleri, psixologiyalıq jaǵdayı hám dúnyaqarasın ańlatadı. Sol sebepli, dramada dialog qaharmannıń tek sırtqı sóylewi emes, onıń ishki ruwxıy keshirmeleriniń de ańlatılıwı sıpatında belgili boladı. Nátiyjede dialog dramalıq shıǵarmada dramalıq háreketti rawajlandıradı, konfliktti, qaharman xarakterin ashıp beredi, saxnalıq dinamika hám dramatizmdi kúsheytiredi. Sol tárepten dialog dramaturgiyanıń tiykarǵı komponentlerinen biri bolıp, ol saxnadaǵı bayanlawlar arqalı dramalıq mazmundı ańlatıwǵa xızmet qıladı. Máselen, Q.Mátmuratovtıń “Ómirbek hám Tazsha” komediyasında bas qaharman Ómirbek penen Temirbektiń dialogların

2 Абдусаматов Х. Драма назарияси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги матбаа ва саньат нашриёти, 2000. – Б 212.

avtordıń qansheli dárejede dialoglardan sheber paydalana alǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Temirbek: *- Men saǵan júdá tásiyin qalaman. Sen ózińniń aqlıń menen atqa miner – úlken adam bolıwǵa ılayıq jigitseń. Keleshekke durıs boljaw júrite alatuǵın danasań. Biraq, házirgi turısıń mınaw: tek laqqısań, bolǵanı!*

Ómirbek: *- Áy, Temirbek jora, maǵan hámelden góre quwǵanıńda qumalaq túspeytuǵın – Tawasarday qayırımsız baylar menen oynap jasaǵanıń jaqsı.*

Temirbek: *- Bay menen oynaw, Labaq penen asıq oynaw emes ǵoy.*

Ómirbek: *- Durıs, Bay menen oynaw bul – lawlaǵan ot penen oynaw degen sóz. Yaǵnıy, ol oyınnan oymaq shıǵarsa, biz búyrekten sıyraq shıǵaramız. Demek, danalıqtı jasırıwdıń ózi – úlken danalıq! Sonıń ushın da "laqqı" degen laqaptı xalıq maǵan nıqap etip bergen!* [3]

Berilgen dialogta eki qaharman – Temirbek hám Ómirbek ortasındaǵı sáwbet arqalı dramalıq jaǵday hám xarakterler ózara qarama-qarsılıqta ashıp beriledi. Dialog dramalıq shıǵarmada personajlardıń dúnyaqarası, ómirge múnásebeti hám de ishki psixologiyalıq jaǵdaydı ańlatıwshı tiykarǵı kórkem qural sıpatında belgili boladı. Dialogta Temirbek Ómirbekti "keleshekti tuwrı bahalaytuǵın, dana bolıwǵa ılayıq jigit" dep táriyiplep ótedi, al házirgi Tawasar bay menen shártlespek oyının oynawdı qáte dep esaplaydı. Biz, bul arqalı Temirbek obrazınıń másláhátshi, tájiriybeli hám ıqtıyatlı xarakterleri ashılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Demek, dialog personajdıń siyasiy hám etikalıq poziciyasın kórsetiw wazıypasın atqaradı. Ómirbektiń dialogınan bolsa, baylar menen oynaw qáwipli ekenligin bilse de, málim dárejede sheberlik hám batırlıq talap qılatuǵınlıǵın aytıp ótedi. Biz, Ómirbektiń dialogınan, onıń házilkesh, ózine isengen hám táwekelshi sıpatında kóremiz.

3 Мәтмуратов Қ. Өмирбек ҳәм Тазша. // Әмиўдәрья, 2014. №1. 111-бет.

Dialog dawamında eki qaharman pikirlerinen Temirbektiń oyındı qáwipli ekenligin aytıp atırǵanın sezsek te, Ómirbektiń bul isten qaytpaslıǵın hám óziniń saq ekenligin hám danalıǵın kóriwimizge boladı. Sol tárizde dialogta ishki dramalıq konflikt júzege keledi. Dialogtıń jáne bir áhmiyetli tárepi – onda xalıqlıq naqıl-maqallar hám aforizmlerden ónimli paydalana alıw. Máselen, “Oyınnan oymaq shıǵarsa, búyrekten sıyraq shıǵarıw”, “Ot penen oynaw” sıyaqlı danalıq pikirlerden de avtor sheber paydalana alǵan. Bunday danalıq naqıl-maqallar bas qaharman Ómirbektiń obrazlılıǵın kúsheytedi hám saxnalıq tásirsheńlikti asıradı. Bul dialogtıń tábiyiy hám turmıslıq bolıwın támiyinleydi. Nátiyjede dialog qaharmannıń individual xarakterin ashıp beredi hám olar ortasındaǵı qarama-qarsılıqlı pikirlerdi kórsetip beredi.

Dramaturgiya teoriyasında monolog dramalıq sáwbettiń áhmiyetli formalarınan biri bolıp esaplanadı. Túrkiy xalıqlar ádebiyatında monolog boyınsha birqansha izertlewlerdi kóriwimizge boladı. Rus ilimpazlarınan V.E.Xalizev, I.V.Nesterovlardıń miynetlerinde, ózbek ilimpazlarınan I.Sultan, H.Abdusamatov, T.Boboevlardıń, al qaraqalpaq ádebiyatında T.Allanazarov, T.Bayandiev, B.Tursinov, Z.Bekbergenova, P.Nurjanov izertlewlerinde, M.Palımbetovanıń[4] kandidatlıq jumısında izertlegenligin kóriwimizge boladı.

Monolog arqalı qaharmannıń ishki keshirmeleri, ruwxıy jaǵdayı hám individual dúnyaqarası ashıp beriledi. Teoriyalıq dereklerde monolog dramalıq háreket penen ajıralmas halda júzege keliwi aytıp ótiledi. Yaǵnıy monolog tek uzın qatarlar

4 Хализев В.Е. Анализ драматургического произведения. –М., 1998. Нестеров И.В. Диалог и монолог // В кн.: Введение в литературоведение. –М.: Высшая школа, 2000. Султан И. Адабиёт назарияси. –Т.: Уқитувчи, 1986. Абдусаматов Ҳ. Драма назарияси. – Т., «Ғафур Ғулом номидаги матбаа ва саньат» нашриёти, 2000; Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.: Узбекистон, 2002. Алланазаров Т. Театр ҳәм драматургия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982. Баяндиев Т. Каракалпакский театр им. К.С.Станиславского очерки истории. – Т.: «Фан», 1971. Турсынов Б. Драматургия хәм театрымыздың мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 108 Б. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). – Нөкис: Илим, 2016. –205 Б. Нуржанова П. Қыпшақбай Мәтмуратовтың Бир уйде еки өмир драмасында конфликт хәм қахарман образы. // Әмиўдәрья, 2012. №1. – 128 Б. Палымбетова М. Ғәрезсизлик дәуири қарақалпақ драматургиясы (идея-тематика, жанрлар, образлар). –Нөкис, 2021.

forması emes, qaharmannıń ishki pikirlew procesi hám ruwxıy jaǵdayın ańlatıwshı kórkem qural sıpatında qaraladı.

Dramaturgiyada monolog sáwbettiń eki túrli forması bar ekenligi tuwralı H.Abdusamatovtıń5 miynetinen kóremiz. Sırtqı monolog personajdıń óz pikirlerin basqa qaharmanlar aldında ashıq tárizde ayta alıwı menen xarakterlenedi. Bunda qaharman óz ishki sırların jasırmastan bayanlaydı hám sol arqalı dramalıq jaǵday hám de personajdıń múnásebeti tamashagóyge anıq jetkeriledi. Sırtqı monolog shıǵarmada háreketti analizlew, waqıyalar mazmunın anıqlastırıw hám de qaharmannıń poziciyasın kórsetiw wazıypasın atqaradı. Ishki monolog dramaturgiyada jáne de tereń psixologiyalıq áhmiyetke iye. Ishki monologta qaharman basqalarǵa aytpaǵan pikirlerin, jasırın sezimlerin hám ishki keshirmelerdi ashıp beredi. Bul arqalı personajdıń ruwxıy dúnyasın, onıń jasırın niyetlerin hám psixologiyalıq jaǵdayın ashıwǵa xızmet qıladı. Demek, dramaturgiya teoriyasında monolog dramalıq obrazdıń ishki dúnyasın ashıwshı, qaharmannıń jasırın pikir hám sırların ańlatıwı, dramalıq konflikttiń psixologiyalıq jaǵdayın ashıwda áhmiyetli ról oynaydı. Máselen, biz, bul teoriyanı Q.Mátmuratovtıń “Shárýar” ápsanawiy dramasında Qodar obrazınıń monologı mısalında kóriwimizge boladı.

Qodar. *Áy, ǵaz-ǵaz, naz-nazgene basqan júrislerińnen seniń! Qánekey, endi, ayaǵınıń astında payandoz bolıp jatıp, hesh bolmasa tabanınan bir iyiskep ólseń. Onday baxıt qay-da bizge! (Jerdi sıpırıp júredi, oyǵa shúmip turadı.) Bayaǵı bir, dawısım dirildep, demim tıqqanday entigip-entigip, «Xanshamız, men bir tili-awzı joq qulıńman» dep, onı patsha quwıp jiberse... Ólmey óytedi-aw! Bolmasa, ózlerimiz tuwdırar edik-aw!...*6

Joqarıdaǵı mısalda monolog qaharmannıń ishki ruwxıy keshirmelerin ashıp beriwshi tiykarǵı qural sıpatında belgili boladı. Qodar obrazınıń monologı sırtqı

5 Абдусаматов Х. Драма назарияси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги матбаа ва саньат нашриёти, 2000. – Б 216.

6 Мәтмуратов Қ. Шәрьяр әпсанауый драма. Нөкис, 2010.

dialogtan kóre kóbirek ishki qıyınshılıqlardı, árman hám ruwxıy keskinlikti ańlatıwǵa xızmet qıladı.

Monologtıń tiykarǵı qásiyeti, ol personajdıń ishki dúnyasın tuwrıdan-tuwrı ashıp kórsetedi. Usı mısalda da qaharman óz ótmish waqıyaların eske alıp, ruwxıy tárepten kúshli jaǵdayǵa túsedi. “Bayaǵı bir, dawsım dirildep, demim tıqqanday entigip-entigip” sıyaqlı sóz dizbekleri qaharmannıń tek bayanlaw emes, fiziologiyalıq jaǵdayın da kórsetip, onıń albıraw hám qıynalıw procesinde ekenligin bildiredi.

Monolog retrospektiv xarakterge iye bolıp, onda qaharman ótmishte júz bergen waqıyalardı qaytadan janlandıradı. Bul process dramalıq waqıttı keńeytip, obrazdıń ishki dúnyasın tereńirek ashıwǵa imkaniyat beredi. Qaharmannıń eske alıwları arqalı onıń ármanı, qátelikleri hám ruwxıy qıynalıwların realistik tárizde sáwlelendiredi.

Bul mısaldaǵı monolog ishki monolog túrine kiredi. Sebebi onda waqıya bayanı emes, bálkim qaharmannıń ishki keshirmeleri, ruwxıy jaǵdayı hám emocionallıq tásirleri tiykarǵı orında turadı. Qaharmannıń bayanlawı arqalı onıń ishki konflikti – árman hám haqıyqat ortasındaǵı qarama-qarsılıqtı ashıp beredi.

Juwmaqlap aytqanda, usı mısal dramalıq shıǵarmada monologtıń psixologiyalıq súwretlewdegi áhmiyetli rólin kórsetip ótedi. Ol qaharmannıń ishki dúnyasın tereń ashıp berip, obrazdıń emocional hám ruwxıy jaǵdayın tolıq sáwlelendiriwge xızmet qıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдусаматов Х. Драма назарияси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги матбаа ва саньат нашриёти, 2000. – Б 216.
2. Мәтмуратов Қ. Өмирбек ҳәм Тазша. // Әмиўдәрья, 2014. №1.
1. Мәтмуратов Қ. Шәрьяр әпсанауый драма. Нөкис, 2010.
2. Палимбетова М. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ драматургиясы. –Ташкент: Impress media, 2023. – Б. 120.